

Kvinnornas Jäders Holme

Av Anders Florén

Holmen

Än står den där på åbrinken – Jäders herrgård – byggd år 1883 av brukspatron Holmstedt. Gårdens och brukets historia är mycket äldre än så. Föregångaren, en tvåvånings timrad huvudbyggnad med skarpt sluttande tak, byggdes av patron Wilhelm Schaeij år 1675. På kartan över bruket från år 1642 finns platsen omnämnd som Krusbarts gård. Hur Hans Krusbarts boning såg ut får vi fantisera om eftersom det inte finns några avbildningar. I brukets historia sammanfaller brukspatronernas byggnadsverksamhet med viktiga skiften i bruksdriften, förändringar som var led i en industrialiseringsprocess, som spände över drygt tre hundra år. Jäders bruks långsamma marsch mot industrisamhället är en viktig bakgrund för en diskussion av hur livet för holmens kvinnor gestalade sig under de tre sekel som föregick patron Holmstedts herrgårdsbygge.

Jäders Bruks gamla herrgårdsbyggnad som revs 1883. Foto Arboga Museum

1551, året då Gustav Vasa beslöt att ett vapenfaktori skulle förläggas till holmen, var förändringens startskott. Att kalla kungens skapelse för industri vore dock en överdrift. Visst tillverkades där standardiserade produkter i relativt stora serier, visst användes vattenkraft men organisationen av arbetet var hantverksmässig. Smedsmästarna ägde själva sina smedjor, de köpte sitt järn i Bergslagen eller fick del av kronans skattejärn. Sannolikt köpte de också den träkol som behövdes, om de inte kolade själva, eller bytte till sig kol av kringboende bönder mot att de reparerade deras jordbruksredskap, försåg dem med spik, hästskor och andra nyttiga varor. En del av de vapen, redskap, spik och tråd som de tillverkade lämnade de till kronans tjänsteman, i början fogden på orten men senare en särskild faktor. Han svarade sedan för transporten av varorna till Stockholm eller direkt till krigsskådeplatsen. De smidesprodukter som faktorn inte köpte, sålde smederna på marknader i

Smedsmästarna ägde själva sina smedjor, de köpte sitt järn i Bergslagen eller fick del av kronans skattejärn.
Teckning av Bo Svärd.

Arboga och andra städer. I stället för att betrakta Jäder under denna epok som en industri eller kanske ens ett bruk, tror jag man kommer närmast sanningen om man ser det som en koloni av självständiga hantverkare, vilka stod i en speciell relation till statsmakten, som hade förköpsrätt till en del av deras produktion.

1500-talets och det tidiga 1600-talets faktorer bodde inte på holmen och hade ingen egentlig uppsikt över smedernas arbete. Byggandet av Krusbarts gård, under 1640-talets första år markerade därför en viktig förändring av hantverkskolonin i riktning mot vad jag skulle vilja kalla en tidig industri. I sina privilegier år 1642 hade Hans Krusbart fått rätt att lösa in äganderätten till smedernas verkstäder. Det var brukspatronen och inte smeden som skulle vara ägare av produktionsmedlen. Likaså gavs han rätten till allt vad smederna tillverkade. Det var brukspatronen inte smeden som skulle vara handelsman.

Smeden skulle vara arbetsman. Under Wilhelm Schaeij – han som byggde den ståtliga huvudbyggnaden på 1670-talet – inskräptes patronernas makt ytterligare. I den ordningsstadga som fastställdes av kungen år 1683 slogs hans rätt till egendom och smidesproduktionen åter fast. I ett senare tillägg fick han dessutom rätt att genomsöka skutorna i Arboga på jakt efter utsmugglade smidesprodukter från bruket. Schaeij fick dessutom ett vidare inflytande över smedernas råvaruförsörjning. De fick inte ta emot järn och kol av någon annan, och skulle helst inte skaffa sig det på egen hand. En viktig förändring var också att brukspatronen fick makten över smedernas skrä. Skrälådan skulle förvaras i den nybyggda herrgården och vid skräsammankomsten var det brukspatronen som förde ordförandeklubban.

Från mitten av 1600-talet försköts således produktionens maktförhållanden från hantverkaren till ”ägaren” av, eller åtminstone den som formellt disponerade rätten till, holmen. Förändringen berörde ägandet av smedjorna, rätten till produktionsresultatet samt möjligheten att skaffa råvaror. I smedjan var det emellertid mästaren som tillsammans med sitt arbetsfolk ansvarade för produktionen, vilken inte genomgick någon större teknisk förändring. Det är just ett sådant sammanhang där industrilika maktförhållanden paras med traditionell teknik, som bäst fångas med benämningen tidig-industri. Krusbarts och inte minst Schaeijs byggnadsverksamhet skall tolkas i ljuset av denna utveckling. Hans Krusbart ville styra produktionen och måste vara närvarande på holmen. Schaeijs säterilika byggnad utstrålade all den makt och det inflytande en dåtida herreman borde besitta. Behovet att spanna musklerna och visa sin makt gentemot arbetsfolk och omgivning var inte minst viktigt med tanke på de konflikter som seglat upp till följd av brukspatronens ökade makt över produktionen.

De maktbefogenheter som stadgades i privilegier och reglementen stötte på

patrull. Smedjorna bytte inte ägare i ett ögonkast. Först år 1759 löstes den sista smedägda härden in av brukspatronen. Då hade det öppna motståndet mot tvångsförsäljningarna för länge sedan ebbat ut, desto häftigare hade striderna stått vid mitten av 1600-talet. Förutom den nya ägarrelationen stod då ytterligare en fråga i förgrunden för smedernas protester: rätten att handla. Såväl smeder som borgarna i Arboga vände sig mot att brukspatronen på holmen var den ende som hade rätt att handla med brukets produkter. Längre vägrade de att rätta sig efter beslutet. Några bevarade tullängder från slutet av 1670-talet visar att smederna smusslade undan så mycket som en fjärdedel av vad de tillverkade och sålde det på egen hand.

Under 1600-talets lopp hade Jäders holme förändrats från att vara en hantverkarkoloni till att bli en tidig-industri. Utvecklingen syntes främst i en förändring av ägar- och maktförhållandena. Det var inte längre smeden själv som skulle äga sin smedja, köpa råvara eller sälja sina produkter. Dessa led av produktionen sköttes i stället av brukspatronen. En tydlig förändring. Ser vi i stället till produktionens yttre skepnad fanns det fortfarande inte mycket som påminde om förekomsten av en industri på Jäder. Smederna arbetade tillsammans med sina gesäller och gossar i smedjor som låg spridda över holmen. Långsamt förändrades dock även detta. Smedjornas antal minskade. År 1642 hade de varit så många som trettio stycken, 1680 var de bara 13 och 1736 var antalet nere i tio. Antalet mästare minskade inte i samma takt. År 1656 fanns 28 mästare, ett antal som på 1730-talet hade minskat till 20. Utvecklingen gick således mot ett mer rationellt utnyttjande av verkstäderna. Bevarade inventeringar visar också att de under 1700-talet standardiserades vad gäller utrustning och storlek.

Fortfarande var emellertid produktionen småskalig och decentraliserad. På 1750-talet började även detta att så sakteliga förändras. Ett vattendrivet tråddrageri byggdes, där flera mästare arbetade under samma tak. I början av 1800-talet revs denna anläggning och lämnade plats för två nya, med de klingande namnen Lyktan och Kärnan. Till dessa trådfabriker knöts också en anläggning för tillverkning av kardor. Vid mitten av 1800-talet centraliserades slutligen redskapstillverkningen till en verkstadslokal med tre parvisa hamrar och en gemensam härd. År 1865 rapporterade en tjänsteman från Jernkontorets (brukspatronernas arbetsgivarorganisation) att ”manufakturmidet bedrivs i en tidsenlig, rymlig och vacker lokal”. Snart var det då dags att bygga herrgården på åbrinken, vilken alltså hör till den industriella eran av brukets historia. Detta trots att den, precis som den stora herrgården vid Lövsta bruk i norduppland, vänder ryggen åt smedjorna och smedsbostäderna på holmen och ansiktet, flankerat av stall och förrådsbyggnader, mot det agrara landskapet och järnvägen. Herrgårdens placering och läge markerar distans snarare än

*Smedens hustru överföll Per Collingsson med en våg av tillvitelser och skällsord
Teckning av Bo Svärd.*

närhet till arbetarbefolkning och smidesproduktion, en distans som förstärker arkitekturens hierarkiska budskap.

Den industriella utvecklingen vid Jäder kan delas in i tre olika stadier. Även om man inte skall överdriva brotten dem emellan så kan man tala om holmen som hantverkarkoloni, tidig-industri och slutligen som centraliserad industri. Med tredelningen i bakhuvudet, hur såg kvinnornas Jäders holme ut under dessa skeden?

Hantverkarkvinnor

När hantverksproduktionen diskuteras brukar man påpeka att arbetet i hög grad var en familjeangelägenhet. Även om kvinnan inte alltid direkt deltog i produktionen så hade hon en plats i den hushållsbaserade produktionsorganisationen, inte minst när det gällde att sälja de färdiga produkterna. Man påpekar också att kvinnorna var utestängda från att bli medlemmar i hantverkarskrået. Deltagande i skrået skall dock snarare ses som en hushållsangelägenhet än en individuell rättighet. Detta syns inte minst av att mannens mästarvärdighet vid hans död fördes över på kvinnan. Med hjälp av en gesäll hade hon som änka möjlighet att driva hanteringen vidare. För gesällen innebar det att en väg att vinna mästartiteln var att gifta sig med en änka. Ofta sägs att kvinnan var mer flexibel än mannen och ryckte in på hans plats när så

fordrades. Naturligtvis krävde detta att hon besatt den kunskap som krävdes och alltså måste ha varit delaktig i mannens sysslor redan då han var i livet.

Hur stämmer hantverkarmönstret för Jäders bruks del? Man och hustru arbetade inte tillsammans i smedjan, men att smedshustrurna spelade en viktig roll för att upprätthålla kontakterna med marknaden finns det flera bevis för – och det gällde såväl kreditmarknaden som marknaderna för råvaror och färdigprodukter. Samma år som Schaeij bygger sin herrgård, 1675, begav sig smeden Anders Larssons hustru in till Arboga för att försöka utverka ett lån av harnesksmeden Per Collingsson. Med sig hade hon ett hundratal spik som hon skulle sälja i staden, något hon enligt Schaeijs privilegier inte hade lov att göra. Hon fick låna pengar av Collingsson, men ville inte sälja honom spiken. Han försökte då ta den med våld, varvid smedshustrun böjde sig undan och smeden tungt föll över stugans fyrfat. Liggandes där översköljdes han av en våg av tillvitelser och skällsord från smedshustruns mun. Tack vare handgemänget och det olyckliga faktum att Anders Larssons hustru kort därefter avled, varvid Per Collingsson anklagades för att ha orsakat hennes död, har episoden bevarats i protokollen från Arboga rådstuvurätt. Inom parentes sagt så friades Per från anklagelsen eftersom de andra smedshustrurna vittnade att Per Larssons hustru haft en ostyrig livmoder som ofta vandrat runt i hennes kropp och denna gång stigit upp till hjärtat och tagit hennes liv.

Anders Larssons hustru och fler med henne sålde spik och smidesprodukter liksom de köpte stångjärn på torget i Arboga och annorstädes. Kanske är en rimlig förklaring att det var lämpligt att kvinnan skötte dessa sysslor, eftersom mannen var upptagen med sitt arbete i smedjan. Det finns emellertid också exempel på att både man och hustru besökt torget i staden, men att det ändå varit kvinnan som haft hand om järnköpet. Så var fallet år 1674 då mästaren Olof Olsson lugnt satt och samspråkade med en bekant i ett hörn av torget medan hans hustru hörde sig för i salustånden om där fanns något järn till salu.

Liksom hos stadens hantverkare eller bland bergsmännen i Bergslagen fortsatte mästarhustrurna att övervaka produktionen i smedjan då mannen tillfälligtvis var borta eller sedan han avlidit. Precis som hos hantverkarna var det också möjligt för en gesäll att äkta en mästaränka och på så sätt själv bli mästare. Gesällen Olof Hultström gifte sig exempelvis år 1723 med den tjugo år äldre änka som förestod smedjan i vilken han arbetade. Änkornas relation till de andra mästararna eller till gesällerna som arbetade under hennes befäl var inte alltid den bästa. 1703 överfölls Anders Hinderssons änka av mästaren Erik Johansson Levert. Änkan ville ha smide av Erik, ett krav han besvarade med att kalla henne trollpacka och slå henne över axlarna med en yxa. Carl

Falks hustru skötte smedjan eftersom maken arbetade vid artilleriet i Stockholm. År 1716 beklagade hon sig över sina besvärliga gesäller. Två år tidigare hade en av de andra mästartarna vid skråsammankomsten konstaterat att i hennes smedja "kunde gesällen och pojken fritt dricka och dansa dagen och natten igenom". Söner men ibland även döttrar hjälpte änkan med övervakningen. Anders Hinderssons änka hade sin dotter Marita till hjälp, vilken år 1711 fick ta emot några örffilar av gesällen Holm sedan hon läxat upp honom i smedjan.

Så länge smedjan var hushållets egendom var det väl i och för sig inte så konstigt att kvinnan kunde fortsätta arbetet efter mannens död. Smedjan kunde ju till och med vara hennes egen. Det finns exempel på att döttrar ärvt smedjedelar, vilket innebar att det var hon, inte mannen som förde den nödvändiga egendomen med sig i boet. Men vad hände med änorna när smedjorna inte längre var smedernas egendom? Inte minst med tanke på de förändrade egendomsförhållandena är det berättigat att fråga sig hur kvinnans ställning förändrades under övergången från hantverkarkoloni till tidig-industri.

De sysslor smedshustrun haft i början och slutet av arbetsprocessen – att köpa råvara och sälja färdigprodukt – förhindrades och illegaliserades i privilegiebrev och reglementen. Däremot fortsatte änorna, trots att smedjan inte längre var hushållets egendom, att förestå verkstäder. År 1727 styrdes så många som åtta av tjugo smideshärdar av änkor, det vill säga i runda tal 40 %. Vid en av dem leddes arbetet av en mästartdotter, före äldermannen Hans Hindersson Leverts dotter. År 1752 hade situationen förändrats, det året var bara en änka aktiv i ledningen för en smedjedel. Anders Wahlströms änka, som förestod sin avlidne makes verkstad mellan året 1778 och 1787, var sedan den sista av sitt slag.

Änkornas situation ändras

Endast långsamt försämrades således änkans möjlighet att efterträda sin make. Sannolikt var det så att brukspatronen var mindre intresserad av vem som förestod smedjan bara arbetet utfördes på ett bra sätt. Så var inte alltid fallet i de verkstäder som löd under änkor. År 1714 var änkornas produktion lägre och skuldsättningen högre än genomsnittet för holmens mästartare. År 1727 hade situationen förändrats, årsproduktionen i änkornas smedjor var då större än genomsnittet, men samtidigt var också skuldsättningen högre. Det fanns således inget direkt hinder mot att en änka förestod smedjan, men det fick inte leda till en lägre eller sämre produktion i jämförelse med vad de manliga mästartarna presterade. Skulle så vara faller förlorade hon sin plats.

När gesällen Olof Hultström gifte sig med den tjugo år äldre änka, som

förestod den verkstad i vilken han arbetade, var det hans liksom hennes andra gifte. Tillgång till egendom har ofta setts som ett krav för att kunna gifta sig i det äldre samhället. När det gäller arbetarna på Jäder, eller överhuvudtaget inom 1600- och 1700-talens järnhantering, stämmer inte bilden. På 1680-talet var ungefär hälften av gesällerna på Jäder gifta och i början av 1800-talet var endast fyra av 26 gesäller ogifta. Gesällens hushåll var mindre än mästartarens, men eftersom lönen inte syftade till att föda en familj drogs de ändå med stora ekonomiska problem. Möjligheten fanns heller inte för gesällhustrun att inom hushållets ram bidra till att öka inkomsterna eller att efterträda sin make i hans tjänst. Alternativet blev att arbeta utanför hemmet, inte minst med försäljning av brännvin, öl, tobak och allehanda livsmedel. I brukspatronens ögon var det oövalkomna kvinnoysslor. Bruksreglementet stadgade hans rätt att kontrollera försäljningen av alkohol och tobak och han var rädd att smederna betalade för varorna med försnillat smide. Under 1720- och 1730-talen försökte han att förbjuda husbehovsbränningen, vilket ledde till protester bland holmens kvinnor. År 1735 gick två mästartare och två mästartare runt på holmen för att få stöd för en skrivelse till kungen där de klagade över att de frångäts rätten att bränna. Vid skråsammankomsten nekade de till detta, men förmanades ändå att i framtiden hålla upp med sådana förtretligheter.

För att summera så innebar alltså förändringen av produktionen av kvinnornas möjligheter att bidra till försörjningen genom att köpa råvara och sälja smidesprodukter beskars. Samma sak var det med hennes möjligheter att bedriva krögeri och minuthandel. Mästartarna kunde under 1700-talets första hälft fortsätta arbetet vid sin avlidne makes härd. Produktionskraver var dock hårda och många av dem misslyckades att leva upp till dem. Gesällerna gifte sig i ökad utsträckning, den nödvändiga extrainkomster åvilade det framförallt gesällhustrun att dra in. Gesällänkorna åtnjöt inte den försörjningsmöjlighet som stod öppen för mästartarna, det vill säga att överta mästartarens plats som föreståndare av smideshärderna. Brukspatroner ställdes inför något av ett kvinnoproblem. I synnerhet gällde det änkornas försörjning. Naturligtvis kunde de bo kvar hos barn och släktingar, det är dock sällan man finner fäder och mödrar som inneboende i holmens mästartare hushåll. Hur löste man då detta problem?

Arbetarkvinnor

En möjlighet som stod öppen för brukspatronen var att helt sonika förvisa de sysslolösa kvinnorna från holmen. I 1683 års reglemente sades att bruket bara skulle hysa nyttiga inbyggare. Försök till avhysningar gjordes första gången år 1699, vilket stötte på protester. Tio år senare återkom brukspatronen med

en begäran till skräet att de skulle föra upp de onyttiga på listor. Denna gång fick han gehör för sitt önskemål och fram till 1770-talet gjordes listor upp med jämna mellanrum. Sammanlagt rörde det sig om hundratalet personer som klassades som onyttiga, 80 % av dem var kvinnor. Hur många av dem som verkligen förvisades går inte att säga. Att samma personer finns med på flera listor visar att effektiviteten inte var hundraprocentig. Mästar-dottern Maria Kempe som skulle förvisats år 1719 fanns exempelvis fortfarande med på listan år 1727.

Säkert var förvisningen en känslig åtgärd, som gav brukspatronen ett negativt rykte. Den fattigkassa som instiftades av skräet år 1747 skall därför ses som ett alternativ, såväl till förvisning som till en konservering av mästar-änkorna. En stor majoritet (omkring 80 %) av fattigkassans understödsgare mellan 1787 och 1807 var änkor. Beloppen som utgick från kassan var låga. År 1795 fick åtta änkor 8 shilling vardera – någon skillnad gjordes inte mellan mästar- och gesällänkor. Ett tjog ägg kostade det året 12 shilling. Beloppen från fattigkassan var alltså för små för att ensamma täcka änkornas försörjning. Det behövdes också andra åtgärder.

Åtminstone från mitten av 1600-talet hade det funnits en kvinnlig del av smidet, vilket varit integrerat inom hushållsproduktionens ram, nämligen att böja hakar och häktor av järntråd. I brukets prislistor togs dessa produkter inte med, vilket antyder att det var en produktion som smedhushållet, eller rättare sagt dess kvinnor, ägnade sig åt på egen hand. Ringarna med hakar såldes eller användes som bytesmedel. År 1681 bytte mästare Anders Jönssons änka till sig tobak för hakringar. Att böja hakar var en alternativ försörjning för såväl gesällhustrur som mästar- och gesällänkor. År 1732 ville Erik Johansson Leverts änka lämna sin smedja vidare till sonen mot löfte att hon fick tråd att böja.

Hak- och häktböjning

Till en början var brukspatronen skeptisk till hakböjningen eftersom han menade att den bästa tråden därigenom snillades bort. På 1720-talet omtalas att några kvinnor böjt hakar för jungfru Schaeijs räkning, det vill säga brukspatron Neumans svägerska. Hur fast denna organisation var är svårt att säga. Under andra hälften av 1700-talet ordnades dock hak- och häktböjningen upp efter liknande linjer. Brukspatron Wilhem Neumans hustru Christina Charlotta Vult von Steijern försåg kvinnorna med tråd och betalade dem för böjningen av hakar och häktor, vilka hon sedan levererade till smidesboden. Att den största delen av denna produktion såldes till en kvinnlig järnkrämare i Stockholm förstärker näringens könsfärg. Under 1800-talets början utvecklades denna kvinnliga parallellorganisation och på samma sätt som smederna knöts de direkt under bruket. Omorganisationen gör det lättare att identifiera

arbetarskorna. Inkomsterna för deras böjning var långt ifrån god, men ändå skyhögt över vad de kunde få från fattigkassan. Abraham Rosendahls änka, som var den som år 1816 böjde flest hakar och häktor, tjänade det året 6 riksdaler 20 shilling. Summan räckte till tre tunnor spannmål i bruksboden. Sannolikt kunde hon leva på det, men knappast föda sin sexåriga dotter och sin nioåriga son. Att bruket skulle haft något större ekonomiskt intresse i hak- och häktböjningen är tveksamt. Däremot spelade den en stor roll i synnerhet för änkornas och gesällhustrurnas försörjning. Förändringen av tråddragningen – inrättandet av det vattendrivna tråddrageriet på 1750-talet – ökade också bruksledningens intresse att vidareförädla tråden. Hak- och häktböjningen var ett sätt.

Låt oss titta närmare just på dessa tråddragerier. Att förmå smederna att flytta över från trådsaxarna i de enskilda smedjorna till den nya centrala anläggningen var ingen lätt uppgift. Likaså var det svårt att rekrytera nya arbetare. År 1799 skrev bergmästaren att det största problemet för tråddrageriernas fortsättningar var att finna tillräckligt med arbetare. Problemen ökade ytterligare i början av 1800-talet när arbetskraft skulle skaffas till de båda nybyggda tråddragerierna. Att brukspatron Mannerstråle, för att lösa brister på arbetskraft, hämtade tre pojkar från fattighuset i Visnum i Värmland, antyder hur allvarlig situationen var. Det visar också att man vid trådrullarna kunde använda utbildad arbetskraft. De unga gossarna lärde sig mycket snabbt, skrev Mannerstråle till bergmästaren år 1808.

Det året arbetade inte bara unga gossar utan också tre kvinnor i tråddrageriet; två änkor och en gesällhustru. Kvinnorna följde samma arbetstid som männen, deras produktion var lika hög och så var också den betalning de fick. Att kvinnor som regel betalades sämre än sina manliga arbetskamrater stämde således inte i detta fall. Kvinnorna arbetade tillsammans med männen, men var ändå skilda från dem. Tråddrageriet var byggt i två våningar och kvinnorna drog tråd av de finaste dimensionerna på den övre våningen. År 1820 arbetade fortfarande två av kvinnorna kvar som tråddragerkor, en hade avlidit vilket brukspatronen

1840 arbetade åtta personer med kard-sättning; sex änkor och en manlig gesäll och statkarlen Tolstoy. Teckning av Bo Svärd.

djupt beklagade i ett brev till bergmästaren. Några nya kvinnor anställdes inte och den kvinnliga arbetskraften är nog närmast att betrakta som en nödlösning.

Den industriella tråddragningen ökade produktionen, men skapade också nya okvalificerade arbetsuppgifter. I början av 1800-talet utvecklades en teknik för att tvätta tråden ren från sot med hjälp av handdrivna maskiner. I sin berättelse till kommerskollegiet år 1808 skrev brukspatron Mannerstråle

Jädersfors. Xylografi. Tillhör Arboga Museum

att arbetet främst göras av ”gamla och bräckliga kvinnfolk (...) som hava god försörjning”,

Brukets omsorg om hakböjningen skall delvis ses som en följd av den ökade trådproduktionen. Ambitionen att vidareförädla tråden var än tydligare i en kardfabrik som startades under början av 1800-talet. I fabriken arbetade en mästare och en gosse som förberedde kardorna samt ett trettio-tal kvinnor och barn vilka satte tänderna i kardan. Kardsetterskorna var underställda mästaren, varför det är svårt att göra sig en bild av vilka kvinnor som arbetade i fabriken. År 1840 – då redovisningsystemet var ett annat men samtidigt produktionen avsevärt lägre än i början av seklet – arbetade åtta personer med

kardsättningen: sex av dem var änkor samt en manlig gesäll och statkarlen Tolstoy.

Lika litet som när det gällde hakböjningen så hade bruket inte någon större förtjänst av kardproduktionen. Brukspatronen menade dock att tillverkningen på ett positivt sätt hade ersatt hakböjningen som födkrok för fattiga bruksinvånare. Risken för förnillning av tråd var inte lika stor i kardfabriken. Huruvida benämningen fabrik också innebar att produktionen var centraliserad till en lokal eller om den likt hakböjningen skedde i hemmen, är inte möjligt att säkert avgöra. Ungefär samtidigt som produktionen av kardor satte igång byggdes ett fattighus på holmen. Det är inte osannolikt att fattighuset fick tjänstgöra som produktionslokal av kardorna.

Kvinnornas Jäders holme

Färden har gått genom tre hundra år av Jäders bruks historia, en tid under vilket det förvandlades från en koloni av hantverkare till ett brukssamhälle med en centraliserad tillverkning av smidesmanufaktur. Utvecklingen förändrade kvinnornas villkor. Liksom i andra hantverkarhushåll fyllde mästarehushållets kvinnor viktiga funktioner för smidesproduktionen under 1500- och 1600-talen. Inte minst var det kvinnas uppgift att upprätthålla marknadskontakterna. I hemmet tillverkades också hakar och häkter av tråd från smedjorna, en produktion som kvinnor och kanske också barn ägnade sig åt. När mannen dog eller av andra anledningar inte kunde övervaka arbetet i smedjan tog hans hustru över uppgiften. Detta förutsatte att hon var insatt i hur arbetet gick till.

Övergången från hantverkarkoloni till tidig industri innebar att en rad av de tidigare kvinnoyrslorna försvårades och försvann. Brukspatronen gjorde monopolanspråk på avsalu- och råvarumarknaderna och kvinnornas marknadskontakter illegaliserades. Den kvinnliga hemproduktionen av hakar och häkter betraktades med misstänksamhet av brukspatron, som menade att tråd på så sätt förnillades. Samtidigt som situationen för mästarehushållets kvinnor försämrades så gifte sig gesällerna i ökad utsträckning. Bryggande och brännande var ett sätt för gesällhustrun liksom för mästarehushållets kvinnor att dryga ut inkomsterna. Också denna näring inkräktade dock på den makt som brukspatronen strävade efter att uppnå över brukets inbyggare.

Fortfarande under första hälften av 1700-talet fortsatte mästareänkor att förestå sina avlidna mäns smideshärder. Kraven på dem hårdnade dock: lönsamheten fick inte sjunka till följd av att det var en kvinna som förde befälet. Under slutet av seklet upphörde också denna möjlighet för kvinnorna att försörja sig. En följd av förändringen var att de blev allt mindre åtråvärda

för giftaslystna gesäller, vilka tidigare genom att äkta mästaränkan sett en möjlighet att förvärva en mästartitel.

Utvecklingen vid bruket innebär således att nya ramar sattes upp för hushållens försörjningsstrategier; ramar som i hög grad inskränkte kvinnornas utkomstmöjligheter. De många kvinnorna utan försörjning skapade problem för brukspatronen. Det gällde att finna födkrokar för dem, vilka inte stod i strid med hans egna ambitioner. Visserligen kunde han köra bort kvinnorna, vilket också skedde under 1700-talets lopp, men detta ledde till onödiga spänningar. Fattigkassan var en annan lösning, men de små beloppen gav inte mer än en tillfällig lindring av nöden. Den organiserade hak- och häktböjningen liksom kardmakeriet, skall ses som försök att skapa alternativa försörjningsvägar för hustrur och änkor.

De kvinnliga tråddragarna liksom trådskurerskorna, visar samtidigt de fördelar det innebar för brukspatronen att förfoga över en reserv kvinnliga arbetare. Till dessa arbeten hade det varit svårt att rekrytera manlig arbetskraft. Att kvinnor kom att arbeta inom nya sektorer med uppgifter vilka i männens värld sannolikt förknippades med låg status, ger ett intressant perspektiv på den kvinnliga arbetskraftens roll i samband med teknisk förändring. Man får således akta sig för att för hårt betona att kvinnor och änkor blott och bart var en börda för bruksekonomin, de var också en förutsättning för 1800-talets förändring av produktionstekniken vid Jäders bruk.

Vi har rört oss framåt i tiden från 1500-tal till 1800-tal, men i någon mening har vi också rört oss i cirkel. Både i början och slutet av vår undersökningsperiod spelade kvinnorna på Jäders holme en viktig roll för smidesproduktionen. I början gjorde hon det inom ramen för hantverkarhushållet och i slutet som industriarbeterska

Referenser

Artikeln hölls ursprungligen som ett föredrag vid föreningen "Arboga minnes" årsmöte på Jäders herrgård 2/6 1996. Den bygger på tidigare arbete, vilka jag publicerat, nämligen: *Disciplinering och konflikt. Den sociala organiseringen av arbetet: Jäders bruk 1640–1750*. Uppsala 1987. *Genus och producentroll. Kvinnoarbete inom svensk bergshantering, exemplet Jäders bruk 1640–1840*. Uppsala (1991) andra upplagan 1995. "Mästarmakt. Smeder och brukspatroner vid Jäders bruk före industrialiseringen", i Alf O Johansson, Susanne Lundin & Lars Olsson red, *Dagsverken. 13 essäer i arbetets historia*. Lund 1994.

Anders Florén är docent i historia vid Uppsala Universitet.